

дефиницій, что позволило выделить термины макрополя, и микрополя. Исследованы различные способы терминообразования, среди которых продуктивными определены метафоризация и метонимизация, в морфологическом - аффиксация, синтаксическом - терминосочетания, морфолого-синтаксическом - терминосложения. Также внимание акцентируется на функциональных особенностях термина тенниса.

Ключевые слова: терминологическое поле, процессы терминообразования, значение-смысл, сема, спортивный медиа-дискурс.

Koval O. Semantic, Structural and Functional Peculiarities of SportsTennis Term.

The article deals with the complex analysis of tennis terms arranged on the structural, semantic and functional levels. The semantic structure of a tennis term has been studied in accordance with hierarchy of the term field, microfield, terminological groups. The analysis of a semantic field applying the component analysis method and the definition method reveals the terms that constitute the macrofields and microfields. Different term forming methods have been analysed, among them the metonymy and metaphor, in morphological - affixation, syntactic - term combination, morpho-syntactic - complex terms. The stress has been made on the functional peculiarities of a tennis term.

Key words: terminological field, term formation process, meaning-sense, seme, sports media-discourse.

Олена Коляденко
(Київ)

УДК81'373:811.111:811.161.2

**ТЕРМІНОПОНЯТТЯ «СТРАХ» У ПСИХОЛОГІЧНІЙ
МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ: ЛЕКСИКОГРАФІЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ**

У статті з позиції когнітивної лінгвістики описано термінопоняття «страх», яке є домінантою ментально-мовної структури наукового концепту, його раціональною основою в психологічній науковій картині світу. На матеріалі словників психологічних термінів проаналізовано дефініції базового репрезентанта досліджуваного наукового концепту – лексеми страх, встановлено ступінь її термінологічності, виокремлено родові та видові ознаки позначуваного нею поняття. Розглянуто парадигматичні зв'язки, в які вступає досліджувана лексема з іншими одиницями терміносистеми: гіперогіпонімію, синонімію, антонімію, партонімію, семантичну похідність. Окрему увагу приділено термінологізації як процесу, що відіграє визначальну роль у формуванні одиниць на позначення емоції страху, її типологічних різновидів в українській психологічній термінології.

Ключові слова: термінопоняття «страх», психологічна картина світу, психологічна термінологія, мовна картина світу, емоційний концепт, науковий концепт, лексикографічна репрезентація, термінологізація.

Постановка наукової проблеми. Підвищений інтерес до людського чинника в мові, зумовлений виникненням нової антропоцентричної парадигми, стосується також реалій внутрішнього світу людини – емоцій, їхньої рефлексії в свідомості, вербальної репрезентації, ролі в поступальному розвитку людства. Емоції та почуття як ментальні образи, інтеріоризовані емоційним досвідом індивіда й соціуму загалом формують на ментальному рівні емоційну концептосферу, компонентами якої є емоційні концепти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У лінгвістиці існує чимало досліджень, присвячених вивченню ментальної репрезентації емоційних концептів та особливостей їхнього вербального вираження засобами різних мов. Основні теоретичні положення висвітлено в працях А. Вежбицької [23], З. Ковечес [22], М.О. Красавського [8], В.І. Шаховського [19] та ін. Окремі емоційні концепти як феномени лінгвокультури на матеріалі різних мов досліджено О.О. Борисовим [1], О.О. Бутенко [2], С.Г. Воркачовим [3], С.В. Зайкіною [4], М.О. Красавським [8], Є.Є. Стефанським [13], Г.А. Огарковою [12], Ю.Ю. Шамаєвою [18] та ін. Попри численну бібліографію, в Україні досі немає фундаментальних праць, присвячених вивченню вербальної репрезентації емоційних концептів засобами української мови.

Одним із найважливіших концептів у структурі емоційної концептосфери, який потребує докладного опису, є концепт «страх» – комплексне культурно та соціально детерміноване когнітивне утворення, яке концентрує інформацію про одну з базових людських емоцій та способи й засоби її вербальної репрезентації. Емоція страху відіграє надзвичайно важливу роль у житті людини, тому мова має величезний арсенал засобів для її вираження. Відповідно до типу свідомості, що рефлексує емоційний досвід, концепт «страх» розглядаємо як фрагмент наївно-побутової, художньої, релігійної та наукової концептуальної та мовної картин світу, що мають свою специфіку, яка виявляється через аналіз лексичної семантики засобів його вербальної репрезентації.

Як зазначає В.Л. Іващенко, однією із суттєвих рис концепту «є його «калейдоскопічність», поліструктурність та поліморфність як властивість інтегрувати найрізноманітніші форми знання за принципом домінування одних ментальних утворень на тлі інших» [6, с. 281]. Відповідно, в різних картинах світу в структурі концепту будуть домінувати різні ментальні одиниці. У науковій картині світу такою домінантою є поняття.

Мета статті. У пропонованому дослідженні зупинимось на одному з найменш вивчених аспектів ментальної та вербальної репрезентації концепту «страх» – розглянемо його як компонент української наукової (психологічної) мовної картини світу. Отже, метою статті є реконструювання поняттєвої структури наукового емоційного концепту «страх», яке здійснюємо через аналіз системних зв'язків його базового репрезентанта – терміна *страх*.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Страх як одна з базових людських емоцій, що має визначальний вплив на біологічне та соціальне життя індивіда, є предметом зацікавленості багатьох наук: філософії, психології, педагогіки, соціології, фізіології, лінгвістики тощо. У межах різних наукових парадигм емоція страху як об'єкт наукового осмислення функціонує як науковий концепт (концепт «страх» – компонент конкретно-наукових психологічної, філософської, фізіологічної та інших картин світу).

На вербальному рівні концепт представлено в наукових мовних картинах світу терміном. Термін *страх* – базовий репрезентант, ім'я відповідного наукового концепту, є компонентом різних терміносистем, знакових моделей теорій спеціальних областей знань, структура яких відповідає структурі понять цих теорій [10, с. 129].

Для аналізу обрано терміносистему психології. Вибір цієї галузі знань зумовлено статусом терміна *страх*, який за типологією В.М. Лейчика визначаємо як основний, тобто такий, що «позначає основне, ключове поняття цієї галузі знань» [10, с. 126], про що переконливо свідчить його послідовна фіксація у відповідних галузевих термінологічних словниках і наукових текстах. Зазначмо, що терміноодиночка *страх* є корелятом загальноновживаного слова. Тому вважаємо за необхідне схарактеризувати ступінь її термінологічності.

Важливим методологічним прийомом для визначення термінологічності лексичної одиниці, що функціонує в мові спеціального призначення, на думку В.Ф. Новодранової, є аналіз її дефініцій – оскільки саме він дозволяє визначити статус слова як терміна: «якщо в дефініції слова використано неспеціальні знання, зрозумілі наївній свідомості, то таке слово є словом загального вжитку, якщо в дефініції слова використано спеціальні знання, таке слово, ймовірно, вже стало терміном» [11, с. 17]. Схожі міркування висловлює С.Д. Шелов, який зазначає, що терміни, використані у дефініції, свідчать про ступінь термінологічності одиниці, яку вони визначають [21, с. 188].

Матеріалом аналізу слугували 7 дефініцій лексеми *страх*, дібрані з 13 україномовних психологічних словників та енциклопедій з 1983 по 2012 роки. Зазначимо, що істотних змін у структурі дефініції досліджуваної лексеми впродовж зазначеного терміну не відбулось, про що свідчить однаковий набір сем у словнику за ред. В.І. Войтка 1983 р. та, приміром, словника «Психологія: терміни, поняття, визначення» за заг. ред. Г.В. Ложкіна, який побачив світ у 2011р. Отже, словники визначають *страх* так: «негативна емоційна реакція людини (чи тварини) на справжню чи уявну (мниму / удавану) небезпеку» (Войтек, с. 184–185; ПС, с. 243; Чапка, с. 240; УПТ, с. 253; ПТПВ, с. 80), «емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному або соціальному існуванню індивіда і спрямована на джерело дійсної чи уявної небезпеки» (СППВШ, с. 188; ПТСНТ, с. 509–510), «негативний емоційний стан, який з'являється при одержанні суб'єктом інформації про можливість загрози його життєвому добробуту, про уявну чи реальну

небезпеку» (Скрипченко, с. 161, КСПТ, с. 158), «негативний емоційний стан, що виникає у людини при появі уявної або реальної загрози для життя чи життєвого благополуччя» (СВП, с. 74; ПЕ, с. 346), «найбільш біологічно обумовлена реакція як відображення потреби уникнути небезпеки в основі якої лежить пасивно або активно оборонний рефлекс, який визначає його стеничний або астеничний вияв» (Бродовська, с. 350), «емоція, яка сигналізує про реальну небезпеку» (Кириленко, с. 244).

Таким чином, у формуванні дефініції лексеми *страх* беруть участь такі психологічні терміни: емоція – «психічне відображення у формі безпосереднього упередженого переживання змісту життєвих явищ і ситуацій, обумовленого відношенням їхніх об'єктивних властивостей до потреб суб'єкта» (ПТСНТ, с. 127), емоційний стан – «специфічний вид психічного стану, вияв емоційного настрою у формі настрою, афекту, пристрасті тощо» (Кириленко, с. 240), реакція – «відповідь організму на будь-які зовнішні впливи чи внутрішні зміни в ньому» (ПЕ, с. 295), індивід – «людина як одинична природна істота, представник виду» (Кириленко, с. 242), оборонний рефлекс – «реакція організму на руйнівні впливи, яка здійснюється через нервову систему» (ПТСНТ, с. 450), емоції стеничні – «емоції, переживання яких посилює життєдіяльність організму, що виявляється в підвищеному збудженому стані» (ПЕ, с. 121), емоції астеничні – «негативні емоційні переживання пригніченості, суму, пасивної боязливості та ін., за яких знижується тонус м'язів» (ПЕ, с. 121), сигнал – «процес чи явище (зовнішнє чи внутрішнє, усвідомлюване чи неусвідомлюване), що несе повідомлення про якусь подію й орієнтує живу систему щодо цієї події» (ПТСНТ, с. 484), ситуація – «система зовнішніх стосовно суб'єкта умов, які спонукають і опосередковують його активність» (ПТСНТ, с. 496), загроза – «усвідомлення людиною того, що її конструктивна система перебуває на грані рішучих змін» (ПТСНТ, с. 133), реальність – «об'єктивно існуюче явище; те, що є в дійсності; дійсність» (ПТСНТ, с. 444), уява – «психічна діяльність, що полягає у створенні подумки уявлень та ситуацій, котрі ніколи не переживалися людиною в дійсності» (ПТСНТ, с. 586), потреба – «стан індивіда, зумовлений необхідністю певних об'єктів для його існування і розвитку, є джерелом активності» (Кириленко, с. 243), філософський термін біологічне та соціальне існування, а також спільний для кількох галузей знань (інформатики, кібернетики, фізики, біології тощо) термін *інформація*. Крім зазначених вище термінологічних одиниць у формуванні термінологічного значення лексеми *страх* беруть участь і слова загального вжитку: *людина, небезпека, джерело, добробут, уникати* та ін.

Посвідчення в дефініції досліджуваної лексичної одиниці термінів різних галузей знань із загальноживаними словами, а також істотні відмінності у структурі дефініції свідчать про неоднорідність її семантики та дають підстави кваліфікувати її як терміноід, який за А.Д. Хаютиним визначаємо як особливий тип терміна, який позначає недостатньо усталене (несформоване) поняття, яке не має чітких меж, а відповідно, і чіткої дефініції [15].

Цю особливість лексеми *страх*, на нашу думку, можна пояснити кількома чинниками. По-перше, недостатнім теоретичним осмисленням об'єкта пізнання – феномена людської психіки. По-друге, співіснуванням різних точок зору на той самий об'єкт пізнання. Як зазначають укладачі словника психологічних термінів, «у психології немає єдиної парадигми – провідної теоретичної і практичної системи, яка визначає науку загалом (...) у ній співіснують багато підходів, напрямів, теорій, не в усьому взаємно погоджених, а іноді важко співвідносних, оскільки засновані вони на різних філософських системах, з різним поняттєвим апаратом, різними пояснювальними принципами» (ПТСНТ, с. 389). По-третє, тим, що психологія як самостійна галузь знань сформувалася на теренах України порівняно нещодавно, перші словники психологічних термінів з'явилися лише в 20-х–30-х рр. минулого століття, а отже, зважаючи на онтологічну складність самого об'єкта номінації, українська психологічна термінологія все ще перебуває на стадії становлення, термінологія цієї галузі знань ще не достатньо випрацювана та сформована. Попри те, що лексема *страх* є власне українською за походженням та функціонувала в мові з прадавніх часів на позначення феномена емоційного буття істоти, наукового осмислення відповідний феномен зазнав нещодавно.

Аналіз дефініцій лексеми *страх* дає змогу виділити інтегральні ознаки відповідного термінопоняття, якими є: родова ознака: 'емоція'; видові ознаки: 'негативний', 'справжня

небезпека», «уявна небезпека», «біологічне існування», «соціальне існування», «людина», «тварина», «стенічний прояв», «астенічний прояв», «сигнальна функція».

Розширити уявлення про науковий концепт «страх» дає змогу лексико-семантичний аналіз статей психологічних словників енциклопедичного типу, на основі якого виділяємо такі додаткові видові ознаки: «інтенсивний ~ слабкий, помірний, сильний», «тривалий ~ короткочасний, стійкий», «невпевненість», «неспокій», «незахищеність», «засіб виховання», «служує самозбереженню», «позбавляє можливості свідомо керувати своїми діями», «внаслідок повторення може перерости в боязливість». Виділяємо також видову ознаку «позитивна оцінка», імпліцитно представлену через функцію самозбереження.

Оскільки поняття реалізується в системних відношеннях та відображається на вербальному рівні парадигматичними зв'язками терміна, розглянемо гіперогіпонімію, синонімію, антонімію, партонімію, семантичну похідність терміна **страх** для того, щоб установити його місце в межах відповідної терміносистеми.

Досліджуваний термін, на основі родової ознаки «емоція», корелює з іншими термінами, вступає з ними у відношення підпорядкування щодо відповідного родового поняття. Зауважимо, що в психології існує широке і вузьке розуміння емоцій: «термін **емоція** вживається в широкому розумінні для позначення будь-яких можливих душевних переживань, і у вузькому, коли емоцією називають тільки переживання нижчих видів, які ґрунтуються на безумовному рефлексі, інстинктивних виявах психіки» [Войтек: 1984, с. 52; ПТСНТ, с. 127–129]. Таким чином, у вузькому значенні термін **емоція** є еквівалентом терміна **базова / базальна емоція**: «природжена емоція, на базі якої розвиваються більш складні соціально детерміновані емоційні процеси, стани і емоційно-особистісні якості» (ПС, с. 81). У широкому розумінні термін **емоція**¹, крім базових, позначає також інші психічні явища, що їх, відповідно до тієї чи тієї диференційної ознаки, типологізують на: 1) **афекти** – «сильні, відносно короткочасні нервово-психічні порушення, емоційні стани, пов'язані з різкою зміною важливих для суб'єкта життєвих обставин» (ПТСНТ, с. 34) (диференційні ознаки: «інтенсивний ~ сильний», «короткотривалий», «різкозмінний»; приховані: «ситуація», «тварина»); 2) **почуття** – «суб'єктивні переживання людиною подій, позитивні або негативні емоційні ставлення до предметів і явищ дійсності, які відзначаються відносною сталістю і мають велике значення в регуляції поведінки і діяльності людини» (ПС, с. 174) (диференційні ознаки: «людина», «усталене ставлення до чого-небудь»); 3) **настрої** – «порівняно тривалі, стійкі психічні стани помірної чи слабкої інтенсивності як позитивне або негативне емоційне тло психічного життя індивіда» (диференційні ознаки: «порівняно тривалий», «усталений», «інтенсивний ~ помірний або слабкий», «тло психічних процесів») (ПТСНТ, с. 268). Отже, залежно від того, яке розуміння емоції лежить в основі, широке або вузьке, варіативною буде кількість і склад когіпонів до терміна **страх**. Щоправда, говорити про відношення несумісності як таке, що є обов'язковою характеристикою когіпонів [7, с. 103], щодо номінативних одиниць, які репрезентантують емоції, ми навряд чи можемо. Це зумовлено природою емоційної сфери буття людини, в якій емоції в чистому вияві трапляються дуже рідко [5, с. 13].

Аналіз україномовних лексикографічних джерел дозволяє виділити від 9 до 39 когіпонів лексеми **страх** (таб. 2). Термінопоняття «емоція» / «базальна емоція» у вузькому розумінні є спільною родовою ознакою / родовим поняттям для таких одиниць: «страх», «відраза», «гнів», «інтерес», «образ», «подив» / «здивування», «презирство», «провина», «радість», «сум»; в широкому значенні – для термінопонять: «антипатія», «вдячність», «відраза», «відчай», «ворожість», «гідність», «гнів», «горе», «дружба», «жах», «задоволення», «зздрість», «закоханість», «захопленість», «ейфорія», «екстаз», «інтерес», «кохання», «лють», «ненависть», «нудьга», «образ», «патріотизм», «паніка», «переляк», «подив» / «здивування», «презирство», «прив'язаність», «провина», «радість», «ревнощі», «симпатія», «сором», «співчуття», «страх», «сум», «тривога», «туга», «щастя».

Відзначимо, що родо-видовий принцип побудови термінології є надзвичайно складним. Так, у зв'язку з подальшим розвитком наукової думки, видові поняття часто набувають більшої

¹ Часто термін **емоція** в широкому значенні синонімізується з терміном **почуття**, наприклад: «до психічних станів відносять прояви **почуттів** (настрій, тривога, афект)» [ПЕ, с. 341].

наукової ваги та, з їх розвитком, поступово стають родовими поняттями щодо інших [17, с. 118–119]. Так, термінопоняття «страх» є родовим щодо 12 одиниць, засвідчених в українських лексикографічних джерелах, які типологізуємо за диференційною ознакою на такі, що вказують на:

- каузатор емоції: **страх оцінки** – «викликаний тим, як має оцінити його інший» (Скрипченко, с. 161); **страх успіху** – «переживання людини щодо ймовірної негативної оцінки результатів її діяльності з боку соціального оточення» (ГП, с. 186); **страх кастрації** – «страх, який відчуває маленький хлопчик через те, що батько каструє його з причини сексуального суперництва через матір» (ПТСНТ, с. 510); **страх бути з'єднаним** (ГП, с. 191), **страх смерті** – «один із основних видів страху; за З. Фрейдом розуміється як процес, у ході якого Я занадто широко витрачає запас свого нарцисичного лібідо, як щось, подібне кастраційному страху» (ПТСНТ, с. 511); **страх дитячий (інфантильний)** – «страх, що спочатку є проявом того, що бракує коханій людини (...) у дорослих як страх невротичний, породжений безпосереднім перетворенням лібідо на страх» (ПТСНТ, с. 510); **страх первинний** – «страх, що виникає в дитини через емоційне занурення (емпатію) у переживання матері, яка сама відчуває невротичний страх» (ГП, с. 191), **афаніз** – «термін, уведений Джонесом для опису страху перед повною втратою здатності до задоволення» (Бродовська, с. 27).

- умотивованість страху: **страх реальний** – «раціональне вираження інстинкту самозбереження як нормальна реакція на сприйняття зовнішньої небезпеки» (ПТСНТ, с. 511), **невротичний страх** – «за З. Фрейдом, різноманітні форми «безцільного страху» невротиків; виникають через відволікання лібідо від нормального застосування або через відмову психічних інстанцій» (ПТСНТ, с. 510–511) та його підтипи: «1) **страх вільний** — загальна невизначена боязкість; 2) різноманітні **фобії**, коли страх міцно пов'язується з певними змістами уявлень; 3) **спонтанні напади страху**, що виявляються при істерії та інших формах важких неврозів, а також у будь-яких умовах збудження, у вигляді афекту страху чи нападу вільного страху, які або супроводжують симптоми, або ж виступають незалежно від будь-яких умов і без видимої обумовленості зовнішньою небезпекою» (ПТСНТ, с. 510–511).²

- експерієнцера: **страх дитячий (інфантильний)** – «страх, що виникає в дитини через емоційне занурення (емпатію) у переживання матері, яка сама відчуває невротичний страх» (ГП, с. 191).

Базові номінанти емоцій мають лінгвістичний статус гіперонімів щодо інших вербальних репрезентантів емоції спільної онтології, виявляючи, таким чином, відношення синонімії між одиницями сусідніх рівнів ієрархії. Така позиція ґрунтується на тому, що, «на відміну від об'єктів навколишнього світу, які, завдяки своїй конкретності, вписуються у природну таксономію олюдненого свідомістю буття, емоції, що не мають дискретної природи, характеризуються дифузністю, мінливістю своїх ознак, перетіканням у інші стани, а значить, складністю свого усвідомлення та іменування» [1, с. 45]. Відповідно, лексема *страх* є синонімом щодо інших термінологічних одиниць, які, крім родової семи 'страх', містять у свої структурі диференційні ознаки. Отже, базовий репрезентант наукового концепту синонімізується з такими лексемами: **жах** – «почуття сильного страху» (ПС, с. 87) (диференційна ознака: 'сильний'); **переляк** – «стан у ситуації раптової, несподіваної небезпеки. Переляк підкреслює дію небезпеки, коли не було готовності до страху» (ПТСНТ, с. 328) (диференційна ознака: 'раптовий'); **тривога** – «емоційний стан, що виникає в ситуаціях невизначеної небезпеки та проявляється в очікуванні неблагополучного розвитку подій» (СВП, с. 76) (диференційні ознаки: 'невизначена небезпека', 'очікування несприятливого розвитку подій'); **паніка** – «страх, сум'яття, що раптово охоплює людину або масу людей» (ПТСНТ, с. 32) (диференційні ознаки: 'раптовий', 'масовий'); **фобія / фобії** – «нав'язливий страх / нав'язливі страхи, які людина не в змозі переборювати» (Войтек, с. 204) (диференційні ознаки: 'нав'язливий', 'непереборний').

² Укладачі «Психологічного тлумачного словника найсучасніших термінів» у статті «Страх» виділяють три основні різновиди страху: *страх реальний, страх невротичний і страх совісті* (ПТСНТ, с. 529), дефініції перших двох розміщені в зазначеному словнику, дефініції терміна *страх совісті* не засвідчено ані в зазначеній лексикографічній праці, ані в інших із переліку опрацьованих, ані в працях З. Фрейда, який, власне, є творцем класифікації. Натомість у своїх працях учений широко використовує термін *моральна тривога*.

Щодо походження одиниць зазначимо, що лексеми *жах*, *переляк* та *тривога*, як і базовий репрезентант концепту, витворені на загальноукраїнському мовному ґрунті шляхом спеціалізації позначуваних ними понять. Лексема *паніка*, яка має грецьке походження (ЕС, с. 276), спочатку увійшла до загальномовного словника, а потім, внаслідок термінологізації, до мови спеціального призначення. Інтернаціональна лексема *фобія*, яка також є запозиченням з грецької, прийшла в українську мову на позначення нового наукового поняття «*нав'язливий страх*».

Синоніми терміна *страх* є гіперонімами до значної кількості інших одиниць, які, відповідно, відбивають відношення опосередкованого підпорядкування до досліджуваного термінопоняття. Так, лексема *фобія* / *фобії* є гіперонімом до одиниць, які позначають її типологічні різновиди за фабулою, тобто відрізняються причиною виникнення емоційного стану. Назвемо лише декілька найбільш поширених та зазначимо, що до аналізу було залучено понад 300 одиниць, засвічених в українських наукових джерелах (за даними Т. В. Тритенко, одиниць із терміноелементом *-фобія* у клінічній психології існує понад 1000 [14, с. 13]): *акрофобія* – «*паталогічний страх людини перед висотою*» (ПС, с. 13), *демофобія* – «*хворобливий страх, боязнь великого скупчення людей*» (ПС, с. 49), *нозофобія* – «*паталогічний страх захворювання*» (ПТСНТ, с. 571–572), *еретофобія* – «*боязнь людини почервоніти перед співбесідником, зняковілість в громадських людних місцях*» (ПС, с. 85), *клаустрофобія* – «*остраха закритих приміщень*» (ПТСНТ, с. 571–572) тощо. Когіпонімами є переважно терміни-композиції з залежними відношеннями компонентів (наприклад: *антропофобія* – «*страх людей і юрби*» (ПТСНТ, с. 26), які мають грецьке (*алгофобія*, *айхмофобія*, *клімакофобія* тощо) та латинсько-грецьке (*аблютофобія*, *інсектофобія*, *соціофобія* тощо) походження та увійшли до міжнародного лексичного фонду на позначення нових понять. Деякі одиниці, гіпоніми до лексеми *фобія*, є гіперонімами до інших одиниць. Так, наприклад, термін *зоофобія* конкретизується у значеннях таких когіпонімів, розташованих на одній горизонталі: *алекторофобія* («*нав'язливий страх курей*»), *айлуорофобія* («*нав'язливий страх котів*»), *кінофобія* («*нав'язливий страх собак*»), *анифобія* («*нав'язливий страх бджіл*») тощо.

Щодо терміна *фобія* та деяких похідних одиниць, які позначають його типологічні різновиди, останнім часом спостерігаємо процес детермінологізації, про який свідчить їх уведення до загальномовних словників, а також широке використання в художньому та публіцистичному стилях української мови. Так, наприклад, термін *фобія* / *фобії* у засобах масової інформації й у художній літературі функціонує як синонім до лексеми *страх* (зі спрощеним компонентним складом значення), наприклад: «*Мало не два століття франкомовні боролися за права своєї мови. І фобії були такі самі – мовляв, це порушить цілісність держави, знищить англійську у франкомовних провінціях, призведе до від'єднання Квебеку*» (журнал «Країна» №124 за 31.05.2012), «*Нервові напруження почало спадати, дівчина вже подумки дорікала собі: це ж фобії, безтілесні примари страху обступили її душу, а вона піддалася...*» (В. Бережний. Естафета життя), водночас, терміноелемент *-фобія*, який на сьогодні характеризується надзвичайною продуктивністю, в різних типах дискурсу конструє лексеми з різними відтінками у значенні від страху до неприязні, ненависті (у засобах масової інформації фіксуємо такі новотвори: *народофобія*, *майданофобія*, *тимошенкофобія*, *роботофобія* тощо).

Термін *тривога* позначає спільне родове поняття для таких лексичних одиниць: *тривога базальна* – «*інтенсивне і всепроникливе відчуття людиною небезпеки й самотності*» (ПС, с. 256) (диференційні ознаки 'самотність' 'інтенсивність'); *тривога реалістична* – «*емоційна відповідь, викликана загрозою або сприйняттям реальних небезпек у зовнішньому оточенні*» (ПТСНТ, с. 577) (диференційними ознаками є 'загроза' 'реальна небезпека', відповідно термін, цей типологічний різновид тривоги синонімізується з терміном *страх*); *тривога невротична* – «*емоційна відповідь у вигляді страху, якого зазнає індивідуум, коли його его перебуває під загрозою непідвладних контролю інстинктивних бажань (побоювання, що імпульси, які надходять від Ід, завдадуть его неприємностей)*» (ПТСНТ, с. 577) (диференційна ознака 'неусвідомлюваний каузатор'); *тривога моральна* – «*почуття провини і сорому, яких зазнає індивідуум, коли його его загрожує покарання з боку суперего*» (ПТСНТ, с. 576) (диференційна ознака 'неусвідомлюваний каузатор'). Внаслідок непослідовного уведення до психологічних словників термінів психоаналізу (напрямку психології, започаткованого З. Фрейдом),

спостерігаємо поляризацію родового та видових термінопонять за диференційною ознакою *‘відсутній чітко визначений каузатор’* – *‘неусвідомлюваний каузатор’*. Термінопоняття *«тривога»* є концептуально багатозначним. У психоаналізі цей термін позначає *«страх, викликаний неусвідомлюваною небезпекою»: «тривога, яка відбиває неусвідомлювану небезпеку, відрізняється від страху, який є реакцією на усвідомлювану та реальну зовнішню небезпеку»* (ПТП, с. 236) (диференційна ознака *‘неусвідомлюваний каузатор’*). Отже, за умови введення до словника психологічних термінів, лексем, що позначають у психоаналізі типологічні різновиди тривоги, обов’язковою є дефініція, яка відбивала б її ознаки саме в цьому значенні. Це дозволить уникнути небажаного протиставлення.

Термін *паніка* є гіперонімом до терміна *масова паніка*, яке позначає: *«вид поведінки натовпу, що виявляється в переживанні великого страху, який охоплює людей, і породжує нестримне, неконтрольоване прагнення до втечі як засобу уникнення загрози»* (ПЕ, с. 242).

Отже, сукупність лексичних одиниць, які позначають різновиди тривоги, фобії, паніки, опосередковано підпорядкована терміну *страх*.

Слідом за Е. В. Кузнєцовою, М. В. Нікітіним та ін. мовознавцями окремо виділяємо партитивні відношення, які на вербальному рівні маніфестують зв’язок «частина – ціле». Такий зв’язок пов’язує лексему *страх* із одиницями, що позначають більш складні психічні феномени, обов’язковим компонентом яких є емоція страху. До таких одиниць належать, наприклад: *бар’єр психологічний* – *«інтенсивні емоційні переживання, частіше негативного плану (сором, почуття провини, страху, занепокоєння, низька самооцінка тощо), що перешкоджають ефективному виконанню певної діяльності чи дії, спілкуванню, реалізації особистісних потенцій»* (ПС, с. 29); *комплекс кастрації* – *«своєрідна дитяча реакція на приписуване батькові сексуальне залякування або на пригнічення ранньої інфантильної сексуальної діяльності; також страх за пеніс у хлопчика, заздрість у дівчинки через пеніс у хлопчика»* (ПТСНТ, с. 191) тощо.

Кореляція «частина – ціле» представлена також у межах складного поняття «страх». Її, на нашу думку, маніфестують лексичні одиниці, що йменують структурні елементи ситуації «страх», а саме: 1) каузатор страху: *загроза* – *«усвідомлення людиною того, що її конструктивна система перебуває на грані рішучих змін»* (ПТСНТ, с. 133), *психічна атака* – *«назва атаки, розрахованої на залякування, пригнічення волі, психіки того, хто захищається»* (ПТПВ, с. 67), *залякування* – *«погроза у письмовій або усній формі або інші дії з наміром викликати страх»* (СППВ, с. 14–15) тощо; 2) експерієнцер страху: *легкодухість* – *«риса характеру особистості, яка виявляється у боязні труднощів і пасуванні при зустрічі з ними»* (ПЕ, с. 184); *боязкість ананкастична* – *«внутрішня невпевненість у собі»* (ПС, с. 33) та ін., які вступають в антонімічні відношення з термінами, які маркують протилежну рису характеру суб’єкта емоційного реагування, а саме: *мужність* – *«якість, риса характеру, яка проявляється у здатності зберігати самовладання у скрутних і небезпечних ситуаціях, показуючи при цьому хоробрість, відвагу, героїзм»* (ПТПВ, с. 52), *безстрашність* – *«якість особистості, яка пов’язана з умінням придушити свій інстинкт самозбереження, подолати страх, що об’єктивно виникає у всіх людей в екстремальних умовах»* (ПС, с. 31) тощо; 3) зовнішній прояв страху: *тремор* – *«мимовільні ритмічні м’язові скорочення, що викликають тремтіння кінцівок тулуба (...) є виявом сильних емоційних переживань»* (Войтек, с. 194), *логорея* – *«беззв’язний мовленнєвий потік як прояв мовленнєвої активності при сильному хвилюванні»* (Кириленко, с. 244) та ін.

Указуючи на антонімічне протиставлення термінів, мовознавці беруть за основу логічне протиставлення наукових понять – бінарний принцип зображення фактів або явищ дійсності, і вважають, що сама природа наукового поняття містить передумови для створення антонімічних опозицій. Обов’язковою умовою для антонімічного протиставлення вважається наявність у їх компонентному складі інваріантної семи, яка передає загальну для певної антонімічної пари ознаку, та диференційних сем, між якими існує імплікація заперечення [16, с. 222]. Детальне вивчення дефініцій лексем, які репрезентують досліджуваний концепт у науковому мовному просторі, дозволяє виділити серед них такі, що перебувають у відношеннях антонімії до терміна страх або його системних синонімів.

Вочевидь, у контексті аналізованої проблеми потребує коментарів зв'язок лексеми *страх* із лексемою *безстрашність*, похідною від базового номінанта концепту, витвореної шляхом додавання заперечного префікса *-без*, який «вказує на відсутність, виключення певних властивостей, ознак» [20, с. 140]. Термінографічні джерела пропонують таке визначення лексеми: «*якість особистості, яка пов'язана з умінням придушити свій інстинкт самозбереження, подолати страх, що об'єктивно виникає у всіх людей в екстремальних умовах*» (ПС, с. 31). Зв'язок зазначених одиниць здійснюється через лексему *легкодухість*, яка у науковій мовній картині світу маніфестує кореляцію частина – ціле, оскільки позначає «*рису характеру особистості, яка виявляється у боязні труднощів і пасуванні при зустрічі з ними*» (ПЕ, с. 184), тобто вказує на експерієнцера та зовнішній прояв страху, а не актуалізує всі обов'язкові ознаки поняття *страх*.

Відповідно зазначена лексема вказує тільки на якість особистості, на її здатність контролювати зовнішній вияв емоції, тобто корелює з лексемою *страх* як частина цілого, оскільки зовнішній вияв емоції та є антонімом до лексеми боязкість, яка відбиває по відношенню до лексеми *страх* партитивний зв'язок.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, домінантою ментально-мовної структури наукового емоційного концепту «страх», його раціональною основою є термінопоняття, ознаки якого встановлено через аналіз парадигматичних зв'язків з іншими одиницями терміносистеми психології як основної сфери функціонування знань про емоційну сферу буття людини. Зміст термінопоняття репрезентує об'єктивний смисл структури концепту «страх». У перспективі подальших пошуків залишається опис-моделювання інших ментально-мовних структур, що беруть участь у формуванні наукового концепту «страх», а також вивчення його структури в наївно-побутовій, художній, релігійній картині світу, що передбачає опис інших національно-мовних форм його вираження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисов О.О. Мовні засоби вираження емоційного концепту страх: лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі сучасної англійської художньої прози): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / О. О. Борисов. – Донецьк, 2005. – 209 с.
2. Бутенко Е.Ю. Концептуалізація поняття «страх» в німецькій і російській лінгвокультурах : автореф. дис. канд. філол. н. : 10.02.20. – Тверь, 2006. – 16 с.
3. Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт / С.Г. Воркачев. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2004. – 236 с.
4. Зайкина С.В. Эмоциональный концепт «страх» в английской и русской лингвокультурах: Сопоставительный аспект : автореф. дис. ... канд. філол. н. : 10.02.20. – Волгоград, 2004. – 24 с.
5. Изард К. Э. Психология эмоций / [пер. с англ. В.Мисник, А.Татлыбаева]. – СПб. ; М. ; Нижний Новгород; Воронеж; Ростов на Дону : Питер, 2008. – 460 с.
6. Іващенко В.Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) : монографія / В.Л. Іващенко. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.
7. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика: учебник для студ. ф-тов филол. профиля / Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. Филологический факультет. – Изд. 4-е – М.: URSS. Либроком, 2009. – 350 с.
8. Красавский Н.А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах / Н.А. Красавский. – Москва : Гнозис, 2008. – 374 с.
9. Кузнецов М.А. Шкільні страхи: види, умови прояву та шляхи подолання: [монографія] / М.А. Кузнецов, І.В. Бабарикіна; Харків. Нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х.: ХНПУ, 2012. – 227 с.
10. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура / В.М. Лейчик. – Изд. 3-е. – М.: URSS. ЛКИ, 2007. – 254 с.
11. Новодранова В.Ф. Методы когнитивного анализа в исследовании языков специальных целей // Терминология и знания. Материалы III Международного симпозиума (Москва, 8–10 июня 2012 года) / отв. ред. С.Д. Шелов. – М., 2013. – С. 11–18
12. Огаркова Г.А. Вербалізація концепту кохання в сучасній англійській мові: когнітивний та дискурсивний аспекти: дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Огаркова Г.А. – К., 2004. – 221 с.
13. Стефанский Е.Е. Концептуалізація негативних емоцій в мифологическом и современном языковом сознании: на материале русского, польского и чешского языков : автореф. дис. ... доктора філол. наук : 10.02.19 / Е.Е. Стефанский. – Волгоград, 2009. – 44 с.
14. Тритенко Т.В. Мифологические образы в языке клинической психологии : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.19 / Т.В. Тритенко. – Москва, 2011. – 21 с.
15. Хаютин А.Д. Термин, терминология, номенклатура: Учебное пособие. – Самарканд: Изд-во Самаркандского гос. ун-та, 1972. – 129 с.

16. Холодїй І.О. Антонімія як категорія протилежності в соціологічній термінології сучасної англійської мови // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки. – № 22 (247): Філологічні науки. Мовознавство – 2012. – С. 222–227.
17. Чернышова Л.А. Отраслевая терминология в свете антропоцентрической парадигмы. – М. Изд-во МГОУ, 2010. – 206 с.
18. Шамаева Ю.Ю. Когнитивная структура концепта «радость» (на материале английского языка): дис... канд. филол. наук: 10.02.04. – Х., 2004. – 260 с.
19. Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций: монография / В. И. Шаховский. – М. : Гнозис, 2008. – 416 с.
20. Шевченко М. Антонімія в організації лексико-семантичних відношень терміносистеми цивільного права // Українська термінологія і сучасність: 36. наук. Пр. – К.: КНЕУ, 2005. – Вип. VI. – С. 137–141.
21. Шелов С.Д. Термин. Терминологичность. Терминологические определения. – СПб : Филологический фак-т СПбГУ, 2003. – 279 с.
22. Kövecses Z. Metaphor and emotion: Language, culture, and body in human feeling – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 223 p.
23. Wierzbicka A. Emotions across Languages and Cultures: Diversity and universals. – Paris : Cambridge University Press, 1999. – 340 p.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Бродовська	Бродовська В.Й. Тлумачний російсько-український словник психологічних термінів / В.Й. Бродовська [та ін.]; Південнослов'янський ін-т Київського славистичного у-ту. – К.: Професіонал, 2007. – 512 с.
Войтек ГП	Психологічний словник / за ред. Войтка В.І. – К.: Вища школа, 1982. – 216 с. Словник психологічних термінів (з глибинної психології) / пер. з рос. Г.В. Гладуш; уклад. Б.Г. Херсонський, С.Г. Уварова; ред. С.І. Рясенко; Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді, Українська асоціація психоаналізу, Міжнародний ін-т глибинної психології. – К.: Держсоцслужба, 2006. – 260 с.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови: у 7 т. / ред. О.С. Мельничук [та ін.]; АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні. – Т. 4: Кора–М / уклад. Р.В. Болдирев [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1989. – 549 с.
Кириленко	Кириленко Т.С. Короткий словник термінів // Кириленко Т.С. Психологія: емоційна сфера особистості. – К.: Либідь, 2007. – С. 238–244.
КСПТ	Короткий словник психологічних термінів / уклад. Г.Г. Петренко [та ін.]; Академія пожежної безпеки України. – Х.: [б.в.], 2003. – 184 с.
ПЕ ПС	Психологічна енциклопедія: А–Я / авт.-упоряд. О.М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с. Психологічний словник / авт.-уклад. В.В. Синявський, О.П. Сергєєнкова; ред. Н.А. Побірченко. – К.: Науковий світ, 2007. – 274 с.
ПТПВ	Психологія: терміни, поняття, визначення: слов.-довід. / Г.В. Ложкін, І.Я. Коцан, В.А. Бараннік, В.В. Подляшаник; [за заг. ред. Г. В. Ложкіна]; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Волин. нац. ун-т ім. Л. Українки. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Л. Українки, 2011. – 186 с.
ПТСНТ	Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів: близько 3 000 слів / В.О. Олефір [та ін.]; ред. В.Б. Шапарь. – Х.: Прапор, 2009. – 672 с.
СВП	Словник військового психолога / авт.-уклад. М.А. Коваль [та ін.]; Департамент гуманітарної політики Міністерства оборони України, Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. – К.: Золоті ворота, 2009. – 353 с.
Скрипченко	Скрипченко О.В. Довідник з педагогіки та психології: навч. посіб. для викладачів, аспірантів та студ. пед. навч. закл. Навч. посіб. розрахований і для шкільних психологів та вчителів / О.В. Скрипченко. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2001. – 216 с.
СППВШ	Словник-довідник з педагогіки і психології вищої школи / Н.С. Герасимова, Н.В. Касярум, В.М. Король, О.П. Савченко. – Черкаси: Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. – 212 с.
УПТ	Українська психологічна термінологія: слов.-довід. для студ. та викл. вищ. навч. закл. / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка НАПН України; [авт.-уклад. С.І. Болтівець та ін.]. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2010. – 301 с.
Чапка	Чапка М. Соціально-психологічний словник: [навч. посіб. для студ. і викладачів навч. закл.] / М. Чапка, У. Контни; Гурносльонська вищ. шк. пед. мені Кардинала Августи Хлонда в Мисловіцах. – Мисловіце: [Piktor], 2010. – 518 с.

Коляденко Е. Терминопонятие «страх» в психологической картине мира: лексикографическая репрезентация.

В статье с позиций когнитивной лингвистики описано терминопонятие «страх», являющееся доминантой ментально-языковой структуры научного концепта, его рациональной основой в психологической картине мира. На материале словарей психологических терминов были проанализированы дефиниции базового репрезентанта исследуемого концепта – лексемы с т р а х , установлена степень ее терминологичности, выявлены родовые и видовые признаки обозначаемого ею понятия. В статье рассмотрены парадигматические отношения, в которые вступает лексема с т р а х с другими единицами терминотесты: гиперогипонимия, синонимия, антонимия,

партонимия, семантическая производность. Большое внимание уделено терминологизации – процессу, играющему ведущую роль в формировании единиц на обозначение страха, его типологических разновидностей в украинской психологической терминологии.

Ключевые слова: терминопонятие «страх», психологическая картина мира, терминология психологии, языковая картина мира, лексикографическая репрезентация, эмоциональный концепт, научный концепт, терминологизация.

Koliadenko O. Term-concept “Fear” in the World Image of Psychology: Lexicographic Representation.

The paper describes the terminological notion “fear” as the dominant of the mental structure of scientific concept and its rational basis towards cognitive ways of terminology studying. Definitions of the lexical units representing concept “fear” in psychological terminological dictionaries are analyzed; the genus and differentia features of the term-concept are determined. Paradigmatic relations such as synonymy, antonymy, semantic derivation, hyponymy, hypernymy with the other terms of psychological term-system are examined. Special attention is paid to the terminologization as an important process in the terms denoting emotions formation in the Ukrainian psychological terminology.

Key words: term-concept “fear”, psychological world image, psychological terminology, lexicographic representation, emotional concept, scientific concept, terminologization.

Алла Коханська
(Хмельницький)

УДК 811.16.2'373.2(477.43)

ГІДРОНІМІЯ БАСЕЙНУ РІЧКИ СЛУЧ

Розглянуто лексико-семантичну структуру власних назв протічних вод басейну річки Случ (найбільшої правої притоки Горині) у межах Хмельницької області. Особливу увагу приділено визначенню етимології гідроніма Случ. Проаналізовано всі варіанти походження цієї назви, етимологічні гіпотези як вітчизняних, так і закордонних мовознавців. Також наведені коротка географічна характеристика річки та довідка про її роль у контексті історії краю. Як словникові статті подано інформацію про етимологію, семантику твірної основи, мотивацію гідронімів, особливості словотвору та екстралінгвальні відомості про власні назви приток річки Случ, які зафіксовані у «Словнику гідронімів України», краєзнавчих матеріалах та зібрані експедиційним шляхом.

Ключові слова: гідронім, апелятив, дериват, етимологічна гіпотеза, мотивація назви, відойконімна назва, квалітативна назва, географічний термін.

Постановка наукової проблеми. Серед усіх видів топонімів увага ономастів досить часто зосереджувалася на дослідженні назв водних об'єктів. Це зумовлено тим, що гідроніми належать до найдавніших за часом виникнення і найстійкіших власних назв, завдяки чому вони є одним з найбільш достовірних джерел лінгвістичної та історико-етнографічної інформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній вітчизняній гідроніміці виразно простежуються зацікавленість регіональною проблематикою вивчення цих власних назв. До цього часу гідронімія басейну не була предметом системного наукового дослідження. Гідроніми або залишалися поза увагою ономастів, або залучалися до наукового аналізу лише як додатковий матеріал при вивченні інших класів географічних назв. Етимологія окремих власних назв рік висвітлена у працях С. Д. Бабишина, О. П. Карпенко, В. А. Никонова, Н. М. Торчинської і М. М. Торчинського, М. Т. Янка та інших топонімістів.

Метою нашого дослідження є аналіз лексико-семантичної структури, визначення етимології та мотиваційних особливостей гідронімів басейну Случі у межах Хмельницької області. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: (1) зафіксувати власні назви гідрооб'єктів (протічних вод), які належать до басейну річки Случ на території Хмельниччини; (2) визначити етимологію досліджуваних гідронімів та їхні дериваційні особливості;